

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1944–1946 рр.: “СВОЇ” ЧИ “ЧУЖІ”?

Проаналізовано причини, способи і методи формування винищувальних батальйонів у західних областях УРСР у 1944–1946 рр. з огляду на ставлення до цього процесу місцевого населення.

Ключові слова: винищувальні батальйони, західні області України, радянська влада, український повстанський рух.

Складність і суперечливість суспільно-політичних процесів, котрі мали місце у західноукраїнському регіоні на зламі 1940–1950-х років, традиційно вже багато десятиліть поспіль детермінують розгортання гострих дискусій як у наукових колах, так і в рамках суспільного обговорення. Їх предметом є проблема створення та діяльності УПА, повстанського запілля, українсько-польське протистояння, форми і способи придушення українського самостійницького руху тощо. На жаль, без уваги залишається тема відновлення / встановлення радянської влади в західних областях України в 1944 році, а в її контексті – підбір і розстановка партійних, радянських і господарських кадрів, рівень залученості місцевого населення до процесів розбудови радянської політичної системи і т.п.

Предмет нашого дослідження – винищувальні батальйони західних областей України – під різними кутами зору висвітлювали у наукових студіях І. Білас, В. Сергійчук, Ю. Киричук, Д. Веденеєва та Г. Биструхіна. Особливості функціонування цих парамілітарних структур на Станіславщині досить ґрунтовно проаналізовані в науковому дослідженні О. Безносюка¹, на Дрогобиччині – у працях В. Ільницького та М. Галіва². Історико-правовий аспект діяльності винищувальних батальйонів західних областей УРСР у наданні допомоги органам НКВС/МВС та держбезпеки у боротьбі проти ОУН і УПА у період 1944–1950 рр. розглядає у роботі Х. Ю. Кульгавець³. У статті

¹ *Безносюк О.* Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944–1954 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07-00-01 “Історія України” / О. Безносюк. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.

² *Галів М.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів в Дрогобицькій області (1944–1948 рр.) / М. Галів, В. Ільницький // *Український визвольний рух.* – Львів, 2009. – Зб. 13. – С. 195–230.

³ *Кульгавець Х.* Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944–1950 рр.) [Електронний ресурс] / Х. Кульгавець // *Форум права.* – 2009. – № 3. – С. 373–382. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09kxuzou.pdf>.

В. Ільницького⁴ йдеться про застосування владою різних способів і методів залучення місцевого населення до лав радянських парамілітарних формувань. Проблема генези винищувальних батальйонів у 1944–1945 рр, їх кадровий і національний склад, а також роль у руйнуванні запілля УПА уже розглядалася авторкою у попередніх публікаціях⁵. *Мета нашої статті* – проаналізувати способи та методи мобілізації до лав винищувальних батальйонів та визначити ставлення до них місцевого населення.

Відразу після звільнення західних областей України від німецьких окупантів гостро постало питання про закріплення тут радянської влади. Проблема полягала у тому, що йшлося не стільки про “відновлення” політичного устрою, насадженого в регіоні ще до війни, скільки про його фактичне встановлення, тобто “другу радянізацію”. Адже західноукраїнське населення встигло досить швидко розчаруватися у більшовицькій моделі української державності й стало активно проявляти антирадянські настрої. На тлі масштабного розгортання збройного антирадянського руху Опору у формі націоналістичного підпілля та УПА, влада не мала достатньо сильної підтримки серед місцевого населення, тому змушена була вкотре “експортувати” сюди як основні партійно-державні інститути, так і керівні управлінські кадри. Підтвердженням сказаного є той факт, що вище партійне керівництво західних областей УРСР (перші секретарі обласних, міських та районних комітетів КП(б)У, керівники їх окремих підрозділів, пропагандисти, інструктори та ін.) були виключно не місцевого походження, а відрядженні сюди на роботу за розпорядженням ЦК КП(б)У зі східних областей республіки. Тільки впродовж першого півріччя 1944 р. (станом на 7 серпня) у Львівську, Тернопільську, Дрогобицьку, Волинську, Рівненську та Станіславську області було “десантовано” 526 партійно-радянських кадрів⁶. Наступного року їх кількість суттєво збільшилася.

Новоприбулі управлінці були погано обізнані з особливостями способу життя, господарських, культурних традицій місцевого населення. Як показала практика, переважна їх більшість своє перебування в західних областях України сприймала як тимчасове відрядження, тому й не бачила необхідності налагодження рівноправної співпраці з мешканцями краю, яка передбачає взаємну повагу. Представники влади – партійні керівники, голови виконкомів Рад, начальники управлінь та керівники підрозділів силових структур (НКДБ, НКВС, прокуратури, судів), як правило, мали за плечима кривавий досвід радянізації 1920–1930-х років на українських землях, в основі якого лежало гасло – “будь-які жертви в ім’я інтересів держави виправдані”.

⁴ Ільницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.) / В. Ільницький // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 2 (37). – С. 47–82.

⁵ Стародубець Г. Створення та діяльність винищувальних батальйонів у рамках українського повстанського запілля (1944–1945 рр.) / Г. Стародубець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. Зуляка]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 172–178.; *Її ж.* Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України / Г. Стародубець // Наукові зошити національного університету “Острозька академія”. – Острог, 2010. – Вип. 16. – С. 167–177.

⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 301. – Арк. 3.

Мета виправдовує будь-які засоби”⁷. Виховані в системі жорстко централізованої владної ієрархії, де слово керівництва – закон, обов’язковий до виконання поза всякою спробою обговорення, набутий раніше досвід вони намагалися екстраполювати на реалії Західної України. В умовах гострого збройно-політичного протистояння з УПА та націоналістичним підпіллям головному ставку робили на силові методи придушення організованого спротиву заходам радянської влади. Однак роль “батога” мали виконувати не тільки спеціальні підрозділи державних карально-репресивних органів, передусім НКДБ та НКВС, але й парамілітарні формування (винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку, групи сприяння, групи самооборони тощо), кадровий склад яких формувався б з місцевого населення.

Ситуація ускладнювалася практичною відсутністю підтримки радянської влади у місцевому соціосередовищі. За оптимістичними підрахунками партійних лідерів Рівненщини, на початку 1945 р. влада могла розраховувати на симпатії 40% населення, тоді як число учасників і прихильників українського самостійницького руху сягало 60 %⁸. Радянську владу в особі її представників та інституцій населення західноукраїнського регіону сприймало як “чужу”, окупаційну, тому всіляко опиралося спробам залучення, прямим чи опосередкованим, несення служби на її користь. Йдеться насамперед про службу в лавах Червоної Армії, призначення на посади голів та секретарів сільрад, вступ до лав парамілітарних формувань тощо.

Відтак перші винищувальні батальйони на теренах західних областей України, котрі з’являлися відразу після звільнення окремих районів від німецьких загарбників, сформовано “з партійно-радянського активу, комсомольців, безпартійних, фізично здорових чоловіків та жінок”⁹. Значною була частка демобілізованих із лав Червоної Армії та партизанських загонів. Однак така практика мобілізації до лав винищувальних батальйонів виявилася неефективною. Перший секретар Ровенського обкому партії В. Бегма на одній з обласних нарад у січні 1945 р. змушений був визнати, що “в багатьох районах батальйони організовані неправильно. Створили винищувальні батальйони, втягнувши наш партійно-радянський актив, який прибув зі східних областей, і незначну кількість місцевого населення, котре перетворилося в загони по самоохороні і значних результатів по знищенню банд не дає. Оскільки актив не знає місцевості, не обстріляний, то часто проходить безрезультатно, або мають незначні успіхи”¹⁰. Було цілком очевидно, що без масової участі місцевого населення парамілітарні формування стануть мертвонародженим творінням влади. Тому місцеве керівництво шукало способи виправлення ситуації шляхом мобілізації до лав ВБ якомога ширшого кола мешканців регіону.

Можна стверджувати, що в 1944–1945 рр. мобілізаційна кампанія носила швидше примусовий, аніж добровільний характер. З метою залучення місцевого населення до боротьби проти українських повстанців (а саме в цьому полягало основне завдання ВБ) більшовицька влада застосовувала різноманітні методи, в тому числі й силові.

⁷ Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор / Д. Гойченко. – Київ, 2013. – С. 175.

⁸ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 12.

⁹ Льницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР ... – С. 50.

¹⁰ ДАРО. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 91

Наприклад, у серпні 1945 р. у с. Секунь Седлищанського району Волинської області енкаведисти “зловили 12 осіб, повезли їх у райцентр, тримали в підвалі доти, доки вони не погодилися записатися у “стрєбки” (так в народі називали бійців ВБ – Г. С.)”¹¹. В с. Похівка Богородчанського району Станіславської області 5 грудня арештували 7 чоловіків (серед них і демобілізовані з Червоної Армії за те, що відмовилися взяти зброю). По тижневі з тюрми їх збитих випущено”¹². Автор одного з оунівських документів зазначає, що “НКВС та інші партійні щурі арештами, побоями, допитами, погрозами змушували призначених до стрибків підписувати заяви про ... добровільний вступ у міліцію, а опісля тим самим способом примушували брати зброю, та робити службу. Як демобілізовані, так і інші ставлять пасивний опір, вживають усіх заходів, щоб уникнути цього “почесного обов’язку”. ... Тільки одиниці, які мають вже забагато гріхів проти власного народу, щиро послугуються й на цьому відтинкові”¹³. Опосередкованим свідченням домінування у 1944–1945 рр. саме такого підходу до кадрового наповнення лав ВБ є той факт, що наприкінці 1945 р. виникла необхідність у проведенні їх “чистки”. В результаті “у всіх західних областях із лав ВБ було відраховано 12 724 особи, з яких 486 заарештували за зв’язки з підпіллям”¹⁴.

Мотивація вступу до лав винищувальних батальйонів у кожного з бійців була різною й упродовж зазначеного нами періоду зазнавала трансформацій. У 1944–1945 рр. “багато хто йшов туди, щоб охоронитись від фронту. Деяку частину склали ті, хто укривалися, а опісля добровільно зголосилися до НКВС”¹⁵. Представники влади докладали багато зусиль для того, аби залучити до служби у ВБ “зловлених в облавах, заарештованих, а потім на певних умовах звільнених, а також тих, хто зголосився з повинною”¹⁶. Досить потужним стимулом вступу західноукраїнських юнаків до винищувальних батальйонів була альтернатива примусового вступу до шкіл ФЗО (школа фабрично-заводського навчання – Г. С.) з подальшим працевлаштуванням на заводах, шахтах і фабриках східних регіонів УРСР.

У перші місяці формування винищувальних батальйонів їх лави активно поповнювали поляки. Наприклад, “на 1 січня 1945 р. у винищувальних батальйонах Дрогобицької області їх нараховувалося 1288, що складало близько 23 %”¹⁷, “із 4232 учасника винищувальних батальйонів Тернопільської області поляками були 2310 (54,5 %)”¹⁸. За підрахунками дослідника С.Ткачова, у 1944 р. в Тернопільській області “за національним складом члени ВБ розподілялися наступним чином: росіяни – 125 (12 %), українці – 263 (25 %), поляки – 617 (59 %), мордвини, грузини – 10 (1 %)”¹⁹.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 40.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 376. – Т. 71. – Арк. 364.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2966. – Арк. 58.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 376. – Т. 71. – Арк. 302.

¹⁶ Там само. – Арк. 364.

¹⁷ *Ільницький В.* Створення та діяльність у західних областях УРСР ... – С. 55.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 372. – Т. 97. – Арк. 187.

¹⁹ *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля / С. Ткачов. – Тернопіль, 1997. – С. 126.

Схожою була картина й у інших західноукраїнських областях. На таку особливість відбору бійців звертають увагу автори документів українського націоналістичного підпілля, підкреслюючи, що “в кожному райцентрі і містечку є винищувальний батальйон, заложений переважно з неукраїнського елемента”²⁰. Ситуація змінилася тільки у 1945 р., по-перше, у зв’язку з розгортанням переселенських акцій стосовно польського населення й, по-друге, внаслідок організованої НКВС кампанії масових кадрових чисток винищувальних батальйонів від поляків, яких підозрювали у зв’язках з Армією Крайовою, чи звинувачували у насильницькому поводженні з українцями.

З другої половини 1945 р., а особливо – після так званої Великої блокади (січень–квітень 1946 р.), спостерігалися суттєві зміни в суспільних настроях населення Західної України. Більшість розгублено спостерігала позитивну динаміку процесу відновлення радянської влади в усіх сферах життя. Будучи в епіцентрі жорстокого збройного протистояння українського самостійницького руху та держави, насамперед радянських органів внутрішніх справ, місцеве населення поза своєю волею було поставлене в умови вибору. Маючи альтернативою примусове переселення до Сибіру, Казахстану, районів Крайньої Півночі чи Донбасу, сільська молодь воліла добровільно зголошуватися в “стрєбки”*. Іван Семенович Волянюк, колишній учасник одного з таких формувань, пригадує: “Мені на той час було 16 років. Начальник з району сказав, що я, або їду в ФЗО на Донбас, або їду в “стрєбки”. Що було робити? Я записався. Зброї ми не мали. Постійно чергували в сільраді в центрі села. Одного разу напали бандерівці, то я з хлопцями ледве втік через вікно. В акції проти бандерівців нас брали рідко”²¹.

У тогочасних звітах та повідомленнях учасників повстанського руху знаходимо різні оцінки діяльності бійців винищувальних загонів. Автор одного з них повідомляє, що “більшість з них старається не шкодити населенню, але є між ними й голота. В с. Крехів (Дрогобиччина) “стрєбки” – українці самі вишукували й витягали наших людей з криївок. Деякі з них навчилися вже грабувати. В своєму селі звичайно не грабують, але роблять це в інших, де їх не знають”²². Схожою була ситуація й на Рівненщині, де місцеві “стрєбки” бродять в лісах, роблять засідки і вбивають цивільне населення під нашою маркою. ... Також ходять по довколишніх селах, грабують і вбивають тих, хто ховається від мобілізації”²³.

Як слушно зауважує О. Сушук, “отримані широкі повноваження, відсутність належного контролю, всюдозволеність усіх цих загонів призвело до того, що, отримавши зброю вони почали займатися грабежем і розбоєм”²⁴. Така поведінка “стрєбків” носила настільки поширений характер, що стала навіть предметом обговорення 17 лютого 1945 р. на обласній нараді секретарів райкомів партії Ровенської області за участю

²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 376. – Т. 71. – Арк. 302.

* Так називали бійців винищувальних загонів місцеві мешканці Західної України.

²¹ Спогади Волянюка Івана Семеновича, 1930 р. н., с. Голибіси (тепер – Мирове) Шумського району Тернопільської області (архів автора).

²² ГДА СБУ. – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 376. – Т. 71. – Арк. 302.

²³ Там само. – Т. 62. – Арк. 40.

²⁴ Сушук О. Використання винищувальних батальйонів радянськими карально-репресивними органами у боротьбі з ОУН та УПА на Волині (1944–1953) [Електронний режим] / О. Сушук. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1669/52/>

Хрущова. Аналізуючи причини негативного сприйняття місцевим населенням парамілітарних формувань, начальник Костопільського районного відділу НКВС М. Воронін заявив, що “їх не долюблюють, так як в минулому і часом тепер вони допускають факти порушення революційної законності, дискредитують себе – заходять, забирають те, чого не варто”²⁵. Загалом, за висновками вітчизняних дослідників, “попри партійні настанови та рішення обкомів і райкомів щодо “зміцнення боєздатності” ці злочинні дії, можливо, у менших масштабах, усе ж тривали протягом усього часу існування цих структур”²⁶.

Наприкінці 1945 р. в умовах розгортання передвиборчої кампанії до Верховної Ради СРСР спостерігалася помітна активізація боївок ОУН та УПА. Для забезпечення безперешкодного проведення виборів влада сконцентрувала в Західній Україні значну військову потугу. Зокрема, “впродовж січня–квітня 1946 р. тут було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, що нараховувало понад півмільйона бійців. Окрім стаціонарних гарнізонів, існували рухливі відділи чисельністю від 20 до 100 осіб. У кожному більшому населеному пункті з місцевого населення створювано винищувальні батальйони”²⁷. Були так само суттєво підсилені новоприбулими кадрами штати місцевих підрозділів органів внутрішніх справ, що дозволило практично завершити їх комплектацію.

З метою правового упорядкування в організації та діяльності винищувальних батальйонів наприкінці 1945 р. було прийнято низку офіційних документів: 13 листопада – директиву НКВС УРСР №8/156936 і 27 листопада – рішення ЦК КП(б)У. У відповідності з ними реорганізовано вже існуючі батальйони та створено нові²⁸. Начальників місцевих підрозділів внутрішніх справ було піддано критиці за низький рівень результативності діяльності винищувальних батальйонів. Їх звинувачували в політичній короткозорості, нерозумінні глибинної сутті “політичного і практичного смислу існування парамілітарних формувань як вияву народного руху за практичну участь в ліквідації бандитизму”. Як наслідок – з кінця 1945 р. спостерігається очевидне пожвавлення роботи управлінь і відділів НКВС та НВДБ зі створення та організації діяльності винищувальних батальйонів.

Надання цим підрозділам характеру “добровільних народних дружин”, які борються з “бандерівцями-бандитами” й було найголовнішим завданням влади. Однак, як показала практика керівництва винищувальними батальйонами впродовж 1944–1945 рр., вирішити його, механічно вмонтувавши ВБ в усталену схему побудови армійських частини, було неможливо. Місцеве населення з великою недовірою ставилося до представників влади загалом і “силовиків” зокрема, ідентифікуючи їх з “Чужими”, “Ворожими”, принципово відмінними від “Своїх” на ментально-культурному рівні. Маючи досвід першої радянізації 1939–1941 рр., більшовицька влада намагалася враховувати таку особливість західноукраїнського регіону (принаймні в площині

²⁵ ДАРО. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 35.

²⁶ *Льницький В.* Створення та діяльність у західних областях УРСР ... – С. 65.

²⁷ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 роки). Збірник документів і матеріалів / [упоряд. і відп. ред. О. Стасюк]. – Львів, 2011. – С. 9–10.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 372. – Т. 97. – Арк. 287–291.

теоретичних настанов), однак, за умов фактичної відсутності кадрового резерву на місцях, змушена була опиратися виключно на кадри зі Сходу.

Щоб забезпечити собі соціальну опору, більшовики застосовували уже випробуваний у 1920–1930-х рр. класовий підхід, який ґрунтувався на відсепаруванні із загальної маси населення так званих “ворогів трудового народу” та власне сам “трудоий народ”. Однак у слабо стратифікованому за соціально-економічною ознакою населенні Західної України принцип поділу його на антагоністичні класи – куркулів, підкуркульників та бідняків, батраків і середняків влада не могла реалізувати повною мірою. А втім, у пропагандистській риторичі більшовиків особлива увага акцентувалася на дискредитації заможного селянства як “основної соціальної бази українсько-німецьких націоналістів та банд УПА, цих агентів фашизму та іноземного імперіалізму”²⁹. Впродовж усього періоду боротьби з українським повстанським рухом, а особливо на його початковому етапі (1944–1945), влада всілякими способами розпалювала конфлікт на регіональному рівні, намагаючись “розвести” окремі соціальні групи по різні сторони барикад. Не випадково західноукраїнські обкоми партії своїми офіційними рішеннями напередодні виборчої кампанії початку 1946 р. зобов’язували “райкоми, райвиконкоми, органи МДБ і МВС перебудувати свою роботу у відповідності з умовами, які склалися, а також методами і формами боротьби українсько – німецьких націоналістів, рішуче покращити оперативну роботу і добитися створення в кожному населеному пункті згуртованого (в оригіналі – “сплаченного” – Г. С.) активу з батраків, бідняків і середняків, мобілізуючи їх на боротьбу проти українсько-німецьких націоналістів і куркульства”³⁰. На підставі результатів роботи, створення і діяльність парамілітарних формувань у західних областях України розглядалися більшовиками саме з такої точки зору.

Виборча кампанія 1946 р. стала рубежем для обох сторін – радянського керівництва та самостійницького руху. У цій ситуації владі важливо було не стільки залучитися масовою підтримкою своєї політики з боку місцевого населення, скільки продемонструвати її. Тому кожен випадок добровільного зголошення місцевих мешканців, вступу до винищувальних батальйонів або груп сприяння, прихід “з повинною” бійців УПА чи учасників повстанського підпілля широко розтиражовувався методами більшовицької пропаганди з тим, щоб засвідчити “народний характер” радянської влади на тлі “злочинної сутності” українського самостійницького руху.

Важливою ідентифікаційною ознакою “свого” в середовищі західноукраїнського соціуму виступала мова. Тому не випадково в наказі наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта В. Рясного від 13 листопада 1945 р. першим пунктом зазначалося: “Начальниками районних штабів призначити чекістів, *котрі знають українську мову*, взявши таких з будь-яких відділів органів НКВС, які володіють організаторськими здібностями. Назначити на ці посади також з числа дільничних уповноважених міліції з місцевих українців, котрі показали себе відданими радянській владі активною боротьбою з бандитами, які користуються авторитетом серед місцевого населення і перевірених у справі працівників радянських органів з місцевих українців. *Слід пам’ятати, що справді народний рух за знищення бандитів краще можуть організувати*

²⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р-1833. – Оп. 4. – Спр. 101. – Арк. 2.

³⁰ Там само. – Арк. 3.

місцеві працівники, віддані нам” (виділення наше – Г. С.)³¹. З метою залучення на свій бік таких людей рекомендувалося, окрім методів репресивного характеру, використовувати різноманітні заохочення – грошові премії, відзначення грамотами, можливість кар’єрного росту тощо.

Зазначимо, що відсутність належного матеріального стимулу бійців парамілітарних формувань у 1944–1945 рр. була серйозним стримуючим чинником їх розвитку. “Ігнорування важливої проблеми матеріального забезпечення бійців з боку органів внутрішніх справ та держбезпеки призвело до втрати зацікавленості командирами у вжитті дієвих заходів щодо знищення підпілля, бійці перетворювалися на мародерів, чинили грабежі та насильства”³². Тому після появи наказу В. Рясного питання реорганізації винищувальних батальйонів стало предметом обговорення не тільки на рівні управлінь НКВС, але й було включене до порядку денного засідань бюро західноукраїнських обкомів КП(б)У.

Для прикладу, 2 лютого 1946 р. бюро Тернопільського обласного комітету партії розглянуло питання про стан винищувальних батальйонів у районах області. На підставі аналізу результатів їх роботи було зроблено дуже невтішні висновки. По-перше, виявилось, що в районах бойова і оперативна діяльність ВБ перебуває у край незадовільному стані. На думку обласного керівництва, причин цього було кілька: “1) недоукомплектованість до штатної положеності; 2) недостатнє залучення особового складу до участі в операціях по боротьбі з бандитами; 3) слабкий рівень політичної підготовка та дисципліни особового складу; 4) самоусунення начальників райвідділів НКДБ від керівництва ВБ; 5) засилля в лавах винищувальних батальйонів ворожого елемента, внаслідок чого є випадки прямої зради, боягузтва і переходу на сторону ворогів; 6) переважна більшість начальників не відповідає своєму призначенню і не забезпечує організаційної і бойової роботи з особистим складом”³³. Свідченням низького рівня професійної діяльності винищувальних батальйонів виступали численні факти роззброєння окремих з них повстанськими боївками, непоодинокі випадки переходу озброєних бійців загонів до лав УПА чи оунівського підпілля, зростання кількості невдало проведених антиповстанських акцій. Наприклад, на Тернопільщині “17 березня 1946 р. в Бережанському районі в с. Куропатники був убитий командир ВБ Гучко і роззброєно його 17 бійців. 22 квітня в с. Шершенівка Борщівського району повішено бійця В. Б. Шоломанюка і обеззброєно 3 бійця ВБ. В с. Слобідка-Янівська Буданівського району 8 квітня роззброєно групу ВБ і уведений дільничний уповноважений Деркач. Забрано 1 автомат і 7 гвинтівок”. 14–15 квітня в “Коропецькому районі в с. Остер бійцем винищувального батальйону було вбито дільничного уповноваженого Білобровка. А в с. Гуштинь Скала-Подільського району боєць Ляхо вбив дільничного уповноваженого і пішов у банду”³⁴.

Влада бачила кілька шляхів покращення ситуації. Насамперед йшлося про кадрові чистки, результатом яких мала стати заміна некомпетентних начальників районних штабів винищувальних батальйонів, перегляд особового складу батальйонів

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 372. – Т. 97. – Арк. 288.

³² *Культгавець Х.* Цит. пр.

³³ ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 19.

³⁴ Там само. – Спр. 561. – Арк. 14, 32, 37, 40.

з метою виявлення підозрюваних у зв'язках з повстанцями з подальшим арештом їх як бандпособників. Важливе значення надавали створенню в кожному ВБ мережі інформаторів (“осведомителів”), завдання яких полягало у тому, щоб вчасно викривати “ворожу агентуру”, прояви антирадянських настроїв і т.п.

Відповідальність за стан бойової, оперативної та політичної підготовки винищувальних батальйонів розподілялася між начальниками районних відділів НКДБ НКВС та першими секретарями райкомів КП(б)У. Процес реорганізації ВБ мав завершитися до середини березня 1946 р. Зокрема, Тернопільський облвиконком Ради депутатів трудящих спеціальною постановою, котра, у свою чергу, була предметом розгляду на бюро обкому партії, зобов'язав секретарів райкомів і начальників райвідділів НКДБ “не пізніше 15 березня створити в кожному селі винищувальні батальйони в кількості 25–30 чоловік. У кожному винищувальному батальйоні виділити командира і заступника по політчастині, кандидатуру якого в обов'язковому порядку затвердити на бюро райкому”³⁵.

Питання організації політико-виховної роботи з кадровим складом парамілітарних формувань, як правило, розглядали як надзвичайно важливе. Вирішення цієї проблеми вимагало розв'язання двох завдань – з одного боку, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки бійців ВБ, а з іншого – їх політичної грамотності. Переважно “стребки”, як і більшість сільського населення регіону, мали початкову освіту, але саме вони були потенційним кадровим резервом на заміщення номенклатурних посад рівня села та району. Тому партійне керівництво, намагаючись надати їм більш “презентабельного” вигляду, “зобов'язало завідуючого обласним відділом народної освіти т. Голого організувати загальноосвітнє навчання з дільничними уповноваженими і групами винищувальних батальйонів безпосередньо на міліцейських дільницях на базі вечірньої середньої школи для дорослих”³⁶.

Контроль за підвищенням ідейно-політичного рівня бійців парамілітарних формувань передавався під особисту відповідальність перших секретарів райкомів КП(б)У, яким рекомендовано “виділити кращих комуністів, комсомольців і закріпити їх за міліцейськими дільницями для проведення партійно-політичної роботи на дільницях”³⁷. З метою організації безперервності політичної освіти кожного дільничного уповноваженого забезпечено примірниками центральних і районних газет та іншою періодичною літературою. Однак, як показала практика, такі рішення з різних причин часто не виконувалися – через брак відповідних кадрів, професійне недбалство тощо. Для прикладу, в Жовтневому районі Станіславській області “для проведення політичної роботи райком 25 квітня затвердив політруків з числа активу району, однак виявилось, що через місяць ніхто з них до роботи не приступив, а деякі навіть не знають, що вони затверджені політруками (Клименко, Калюжна, Дуденко). Аналогічна ситуація в Гвоздецькому, Болехівському, Надвірнянському та інших районах. В Самбірському районі Дрогобицької області політруки були

³⁵ ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 461 – Арк. 91.

³⁶ Там само. – Спр. 458. – Арк. 92.

³⁷ Там само.

затверджені на бюро райкому тільки 17 травня після втручання працівника ЦК КП(б) У Богомолова³⁸.

Питання ефективності діяльності винищувальних батальйонів в умовах Західної України повоєнного періоду постійно контролювало партійне республіканське керівництво. Судячи зі звітів, котрі регулярно надсилалися в Київ, загальна картина була доволі оптимістичною, однак, результати перевірки, проведеної в травні 1946 р. відділом західних областей ЦК КП(б)У, виявили доволі серйозні порушення. Насамперед констатувалося, що значна частина батальйонів “засмічена ворогами радянської влади”. “В результаті перевірки (чистки) особового складу по всіх областях з їх складу виключено 12742 особи, з них заарештовано за зв’язки з бандитами – 486. Найбільш засміченими виявилися батальйони Станіславської області, де виключено 3278 чоловік, що складає 33% особового складу і Волинської, де виключено 3512 чол., або 35%”³⁹. У зв’язку з відсутністю кадрового резерву для поповнення лав ВБ, місцеве керівництво нерідко змушене було “закривати очі” на політичну неблагонадійність окремих бійців. Зокрема, в Станіславській області на час проведення перевірки “продовжували очолювати батальйони бувші гестапівці, ще в квітні виключені з їх складу за зв’язок з бандитами (Кучеренко – с. Синчаки, Родик – с. Клемидово)”⁴⁰.

Починаючи від 1946 р., влада намагалася активніше використовувати матеріальні стимули заохочення бійців парамілітарних формувань. Головам виконкомів райрад і секретарям райкомів партії рекомендувалося корінним чином покращити матеріально-побутові умови дільничних уповноважених міліції. Відтак кожному з них виділялася квартира з присадибною ділянкою поблизу розміщення дільниці винищувального батальйону, а також домашня худоба – корова чи телиця⁴¹. Як правило, для реалізації таких цілей використовували будинки та майно, реквізовані у виселених родин повстанців. Зрозуміло, що така форма оплати праці сприяла загостренню громадянського протистояння не тільки на рівні окремих населених пунктів, але й у масштабах регіону, де одна зі сторін конфлікту (у цьому випадку – бійці винищувальних батальйонів) була прямо зацікавлена в успішних результатах проведення різного роду репресивних акцій, головним чином, виселення родин учасників повстанського руху, а інша – більшість місцевих мешканців, розглядала їх як “прислужників” більшовицького режиму.

Восени 1946 р. М. Хрущов звернувся до В. Сталіна з офіційним листом, в якому, “враховуючи безсумнівну необхідність збереження батальйонів до ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів”⁴², аргументовано доводив необхідність матеріального стимулювання їх бійців та створення для них більш сприятливих умов життя. Постанова Ради Міністрів СРСР “Про пільги для бійців винищувальних батальйонів західних областей УРСР” дала поштовх позитивному вирішенню цієї проблеми. На тлі посилення масових репресій проти учасників повстанського руху, постійних утисків прав і свобод місцевого західноукраїнського населення, злиденності їх

³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2966. – Арк. 61.

³⁹ Там само. – Арк. 58

⁴⁰ Там само. – Арк. 60.

⁴¹ ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 92.

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2966. – Арк. 90.

життя і побуту, викликаного умовами повоєнної розрухи та перманентного збройного протистояння влади з народом, цей документ фактично визначав зміст індульгенції, котру отримували ті, хто вступав до лав винищувальних батальйонів. У постанові вказувалося, що “1. Бійцям ВБ, яким належить бути призваними в Червону Армію в 1946 і 1947 рр., зарахувати їх діяльність в батальйоні впродовж 1946 і 1947 рр. як дійсну службу в Червоній Армії. 2. Звільнити від сільськогосподарського податку селян-одноосібників західних областей УРСР, син котрих чи голова сім’ї перебуває у ВБ, а в сім’ї не залишилося інших працездатних, крім дружини й бійця, котрі мають дітей до 8 років. 3. У випадку загибелі бійця від банд ОУН – УПА сім’ї вбитого встановлюється пенсія згідно з постановою РНК СРСР від 16 липня 1940 р.”⁴³. Крім того, документ зобов’язував наркомторг СРСР виділити МВС УРСР цільовим призначенням низку промислових товарів для обмундирування бійців винищувальних батальйонів та їх преміювання. Така політика влади щодо особового складу парамілітарних загонів, поза всяким сумнівом, сприяла як підвищенню їх боєздатності, так і розширенню соціальної бази добровольців.

З іншого боку, оунівське підпілля, усвідомлюючи зростання потенційної небезпеки руйнації запілля самостійницького руху, зокрема через збільшення кількості винищувальних батальйонів і посилення ефективності їх діяльності, намагалося запобігти розвитку цього процесу. У травні 1946 р. на західноукраїнських теренах поширюється листівка “До демобілізованих воїнів – червоноармійців”⁴⁴, причиною появи якої стала активізація роботи влади в напрямку посилення парамілітарних формувань за рахунок мобілізації до їх лав солдатів Червоної Армії, котрі поверталися з фронту. Показово, що автори документу не закликають їх до зброї, в загоны УПА, а навпаки – “долучитися до чесної праці”, бо “досить братовбивства, знуцання над беззахисним народом”. У листівці чітко проводиться демаркаційна лінія між “своїми” – в особі українського народу та “чужими” – в особі бійців винищувальних батальйонів, тобто “банди людоїдів, різних слабоумних людей, злочинців і зрадників, а останнім часом приспінників НКВС, котрі примушують до цієї ганебної справи і демобілізованих воїнів Червоної Армії”⁴⁵. Такого роду агітаційно-пропагандистська робота повстанського підпілля, поза всяким сумнівом, мала позитивні наслідки, однак процес руйнації повстанського запілля в 1946 р. уже носив незворотній характер.

Отже, впродовж 1944–1946 рр. основними джерелами кадрового наповнення винищувальних батальйонів були: 1) службовці радянських установ та організацій; 2) демобілізовані бійці Червоної Армії та партизанських загонів; 3) місцеві “активісти” та комсомольці; 4) колишні учасники УПА, котрі легалізувалися з огляду на амністії; 5) сільська безпартійна молодь, котра ухилялася від військової та трудової мобілізації. В означуваний нами період способи та методи набору до лав ВБ із середовища місцевого населення залежали від низки чинників. У період найвищого піднесення збройного антирадянського руху Опору (1944 – перша половина 1945 рр.), по-перше, виразно домінували силові методи, по-друге, здебільшого добровільно зголошувалися представники польської національності, кількість яких серед бійців винищувальних батальйонів в окремих регіонах становила більше 50 %. Від по-

⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2966. – Арк. 141.

⁴⁴ Там само. – Спр. 2971. – Арк. 77–78.

⁴⁵ Там само.

чатку 1946 р. з'являється низка офіційних документів, спрямованих на покращення діяльності цих парамілітарних формувань. Завдяки зусиллям влади поступово вони набувають “українського” обличчя. Однак це принципово не вплинуло на зміну ставлення до них місцевого населення, котре продовжувало ідентифікувати їх як один із репресивних інструментів більшовицької влади, а отже – “чужих”.

Галина Стародубец. Истребительные батальоны в западных областях Украины в 1944–1946 гг.: “свои” или “чужие”?

Анализируются причины, способы и методы формирования истребительных батальонов в западных областях УССР в 1944–1946 гг., исходя из отношения к этим процессам местного населения.

Ключевые слова: истребительные батальоны, западные области Украины, советская власть, украинское повстанческое движение.

Galyna Starodubets. Destructive Battalions in Western Regions of Ukraine in 1944–1946 years: “ours” or “alliance”?

The reasons, forms and types of forming of destructive battalions in Western regions of URSR in 1944–1946 years in accordance with the relation of local people to this process are analyzed.

Key words: destructive battalions, Western regions of Ukraine, Soviet power, Ukrainian rebellious movement.